

EL SENTIR DE LA REFLEXIÓ ÈTICA: IMAGINAR I VIURE ELS VALORS

Isabel Carrillo Flores
Universitat de Vic

RESUM

Amb les paraules aquí escrites es vol posar un cert ordre, no definitiu ni determinant, i donar nom a una forma viva de sentir i pensar l'educació com a relació d'acompanyament afectiu i dialògic que ajuda a desplegar la reflexió ètica i a donar sentit formatiu a la vivència creativa dels valors. En els diferents apartats, es parla d'experiències virtuoses que obren l'espai per viure i aprendre a viure moralment, d'encontres on es van revelant els significats del saber mirar, sentir i pensar el món, així com també del saber imaginar formes de vida més humanes.

PARAULES CLAU: ètica, moral, valors, compromís, aprenentatge vivencial, experiència virtuosa.

FEELING ETHICAL REFLECTION: IMAGINING AND LIVING VALUES

ABSTRACT

These words seek to provide a certain order, neither definitive nor decisive, and give a name to a living way of feeling and thinking about education as a relationship of accompaniment, via emotions and dialogue, that aids the development of ethical reflection, and give a training sense to the creative experience of values. The different sections talk about virtuous experiences that open up the space to live and learn to live morally; of encounters where the significance of the knowing how to look, feel and think of the world are revealed, as well as being able to imagine more human(e) ways of living.

KEY WORDS: ethics, moral, values, commitment, learning by experience, virtuous experience.

1. LES VIRTUTS DE L'EDUCACIÓ

Los días de junio eran largos y el verano se instalaba presuroso en las tardes sofocantes. La escuela no acababa nunca. A las cinco de la tarde bajábamos al río mi hija y yo y una corte de niños y niñas nos acompañaba. Recogíamos hojas para nuestros herbarios. Arrancábamos juncos para trenzar cestos que llenábamos de flores. El río bajaba rebosante. La corriente golpeaba las orillas pero había remansos, suaves entradas del agua en el soto que descubrían playas diminutas de guijarros triturados. El agua estaba fría pero los niños chapoteaban en la piscina improvisada, se bañaban entre gritos de miedo y de alegría. Bajo las piedras buscaban cangrejos que se escondían torpones y ciegos. Regresábamos tarde, cuando el sol empezaba a enrojecer, por el oeste, los montes pelados de las minas.

Josefina ALDECOA¹

En parlar d'educació, s'adopta el terme *virtuts* en el significat que fa referència a allò que alguna cosa, un fet, una situació, una persona ha de tenir per definir-se i desenvolupar-se bé, alhora que per assolir satisfactòriament el fi al qual es projecta. Interessa aquí posar de manifest algunes qualitats del fer educatiu, en el sentit que esdevenen virtuts de l'educació la seva vinculació constant i dinàmica amb la realitat i el seu desplegament des d'una ètica responsable que s'obre al compromís i a l'establiment de relacions d'acompanyament dialògic i afectiu.²

1.1. DE LA REALITAT INSPIRADORA...³

Si miro la meua pròpia realitat i faig memòria, descobreixo com el meu pensar a l'entorn de l'educació i els valors va sorgint a través de sentir les virtuts de les relacions i els moments viscuts en el propi quotidià professional i perso-

1. Josefina ALDECOA, *Historia de una maestra*, Madrid, Alfaguara, 2006, p. 195-196.

2. En aquesta perspectiva, Victòria Camps al·ludeix a l'educació del sentiment, és a dir, de les virtuts, una educació que té com a valor ètic primari i insubstituïble la justícia. L'educació, per tant, ha de tenir les qualitats virtuoses per desplegar una ètica d'actituds dirigides a fer més justa i més digna la vida. Victòria CAMPS, *Virtudes públicas*, Madrid, Espasa Calpe, 1990, p. 7-32.

3. Les aportacions a l'entorn de les pedagogies sociocrítiques orienten el pensar a l'entorn de l'educació, de la reflexió ètica i dels valors, un pensar que es vincula amb la realitat de forma permanent, realitat inspiradora del pensar educatiu, alhora que aquest pensar es projecta de nou a la realitat contextual. En aquesta perspectiva, resulta d'interès l'obra de Carlos ALDANA, *Pedagogía general crítica*, Guatemala, Serviprensa Centroamericana, 2001.

nal —amb mestres, mares i pares, infants, adolescents i joves estudiants, però també amb la família, amigues i amics, gent del barri, etc. En aquesta quotidianitat experiencial, la docència a la universitat i les lectures de textos amb format i contingut divers van descobrint altres veus que, entrelaçades amb les vivències, ordenen i donen nom al sentir i al pensar educatiu. I és en aquests espais i situacions on les veus en diàleg i els afectes expressats van conformant un imaginari pedagògic sobre la reflexió ètica i la formació moral i sobre els seus significats en contextos de vida diversos.

En aquest camí de vivències, de formació i de conformació de les idees, també sóc conscient que el dinamisme de les societats i de les cultures porta a repensar el que ara pugui quedar escrit, sense que això signifiqui oblidar les seves essències inspiradores. En el temps, perdura una forma d'entendre l'educació vinculada a l'expressió de realitats plurals i diverses, una educació que neix de la vida per tornar a ella, que no s'articula ni es limita a un espai ni a un temps, sinó que és possibilitat en diferents situacions en què la relació dialògica i afectiva és el camí per motivar i orientar la construcció de la identitat moral individual i col·lectiva des de la infància. És aquest un caminar educatiu en relació que té la virtut d'anar descobrint el món com a valor, com a espai de democràcia on és possible viure una autèntica comunicació moral.

1.2. DE L'ETICITAT EDUCATIVA...⁴

Les vivències, pràctiques i teòriques, porten també a descobrir que el valor de l'educació està en la seva fonamentació ètica, una fonamentació que considera que l'educació ha d'ajudar a desplegar èticament les possibilitats de cada ésser humà, ampliant i enfortint les opcions per a una vida digna i plena de valors. És així que l'eticitat educativa es va definint quan es promouen aprenentatges virtuoses, aquells que obren l'espai per ser i estar en el món, al mateix temps que ajuden a idear el món que es vol viure. L'aprenentatge és virtuós quan flueix de la realitat en la qual vivim, i és fruit de la reflexió sobre els conflictes i les contradiccions personals i socials del passat i del present, i d'un pensar en el valor d'un món més humà i més just.

4. Assumeixo les aportacions de Paulo Freire a l'entorn de l'educació com a responsabilitat política i ètica. És així que s'adopta l'expressió següent: «La práctica educativa es bella como bella es la formación de la cultura, la formación de un individuo libre [...]. No hay práctica educativa que no sea política; no hay práctica educativa que no esté envuelta en sueños; no hay práctica educativa que no involucre valores, proyectos, utopías. No hay, entonces, práctica educativa sin ética». Paulo FREIRE, *El grito manso*, Buenos Aires, Siglo XXI, 2003, p. 43.

En aquest sentit, l'eticitat, com a virtut de l'educació, planteja també la necessitat de revisar els nostres imaginaris i les nostres actituds, les nostres predisposicions respecte als contextos, les metodologies, els continguts i les persones en la relació educativa, ja que imaginaris i actituds condicionen les finalitats, de manera que aquestes poden orientar-se per afavorir o dificultar la construcció d'unes realitats diferents en què dones i homes puguin desenvolupar-se plenament.

L'eticitat educativa porta també a no oblidar que ajudar a descobrir el món com a valor requereix de vivències educatives virtuoses que mostrin la complexitat i la diversitat de les formes de vida i dels conflictes de valors en les relacions, sense que això signifiqui una pèrdua o crisi de valors, sinó la complementarietat i la riquesa que aporten les diferències. És així que l'educació és camí per reflexionar sobre els valors i els seus significats i dinamismes en un món divers.

1.3. DEL COMPROMÍS RESPONSABLE...⁵

Però revelar les dimensions ètiques de l'educació exigeix un compromís responsable i conscient per generar espais formatius on sigui possible construir relacions educatives de valor. És així que l'actuar educatiu no pot ser un actuar directiu ni impositiu, sinó d'acompanyament conscient, constant i esperançador, un acompanyament que es genera des d'una pedagogia de l'afecte i del diàleg, de l'amor, de l'escolta i la paraula.

El compromís responsable porta a posicionar-se èticament per obrir espais de diàleg, per parlar i reflexionar conjuntament sobre el món i les realitats de vida i per desvelar que és desitjable i bo per al jo i el nosaltres, és a dir, quines opcions de valor són preuades i necessàries per a la pròpia vida, però també per a la vida dels altres éssers humans.

Alhora, el compromís responsable amb l'educació exigeix mostrar els conflictes de valor que es viuen en el nostre món i les formes com es poden resoldre

5. És d'interès el recull bibliogràfic de Julio Rogero sobre el valor del compromís. Es comparteix amb l'autor l'afirmació: «El compromiso hacia el propio yo y hacia la comunidad está íntimamente vinculado a la responsabilidad como ciudadanos y ciudadanas. El compromiso con uno mismo: la obligación de construirme como sujeto en proceso, la obligación de ser quien soy. Y el compromiso con la sociedad: se trata de resituar las relaciones de la triada individuo-sociedad-especie desde una necesaria revolución ética. En el seno del sistema educativo, el compromiso es consecuencia de la ciudadanía consciente y responsable. Es una forma coherente de vivir el compromiso social y humano». Julio ROGERO, «Del compromiso con la educación», a Isabel CARRILLO (coord.), *Diez valores para el siglo XXI*, Barcelona, Cisspraxis, 2005, p. 177-195.

de manera harmònica i justa. No oblida, en aquest procés, descobrir els contravalors i les seves conseqüències limitadores en la conformació de vides més humanes. És per aquest motiu que també es procura la presència i la vivència dels valors que permeten viure humanament bé.

Com a educadores i educadors, el compromís responsable està en un saber viure ple de sentit ètic, un ser i un estar educatiu que orienten un aprendre a viure els valors sense forçar, procurant que allò quotidià s'ofereixi ple de possibilitats formatives a partir de la vivència dels valors. Educativament, el fer educatiu tampoc oblida que les paraules —allò que es diu o que no es diu— i les accions —allò que es fa o no es fa— són objecte d'observació constant. És per això que cal mostrar les virtuts del nostre món acompanyant la vivència d'experiències ètiques que vagin impregnant el ser i l'estar dels infants, estimulant un voler aprendre aquells valors que es viuen i que s'observen com a desitjables per a la vida perquè aporten benestar i satisfacció.

S'ha d'insistir, en aquest sentit, que la relació educativa ha de partir d'un voler expressar-se èticament, i això significa voler mostrar els valors que defineixen la forma d'entendre la vida i el món que es vol viure. Expressar-se èticament vol dir definir, procurar, ampliar i enfortir els encontres que procuren vivències de valor, és a dir, que canalitzen valors desitjables perquè ofereixen experiències ètiques tangibles, experiències en relació en què és possible definir-se des del propi jo moral definint la vida moral en comú.

1.4. DE L'ACOMPANYAR ITINERARIS...⁶

Vincular l'educació amb la realitat i posicionar-se èticament exigeix una actuació compromesa i responsable que cerca el guiar, l'encaminar, l'encoratjar

6. Les idees a l'entorn de l'acompanyament educatiu sorgeixen del mirar i el pensar la realitat quotidiana, i de posar en diàleg la vivència amb les aportacions de les pedagogies sociocrítiques mencionades i les aportacions sobre l'educació moral i cívica de l'escola nova. Una aproximació molt sintètica d'aquestes últimes estan recollides a Isabel CARRILLO, «La educación nueva: Imágenes de una pedagogía para la democracia y la libertad», a Conrad VILANOU i Eulàlia COLLELLDEMONT (coord.), *Historia de la educación en valores II*, Bilbao, Desclée de Brower, 2001, p. 211-232. D'altra banda, en aquest fer entrar en diàleg diferents veus que al·ludeixen a l'acompanyament educatiu, resulten inspiradores altres aportacions com les de Jaume Funes sobre l'adolescència. De la seva extensa obra, en són un exemple els articles següents: «Claves para leer la adolescencia», *Cuadernos de Pedagogía*, núm. 320 (2003), p. 46-51; «El mundo de los adolescentes: Propuestas para observar y comprender», *Revista de Educación Social*, núm. 29 (2005), p. 79-102. També és d'interès l'obra de José GARCÍA MOLINA, *Dar (la) palabra. Deseo, don y ética en educación social*, Barcelona, Gedisa, 2003.

els processos èticament formatius. És així que, per tal d'educar en valors, és necessari acompanyar dialògicament i afectivament itineraris vitals. Acompanyar no vol dir dirigir unidireccionalment en un camí, sinó guiar el procés de cada infant, adolescent o jove incorporant les seves mirades, els sabers i les imatges del món que van construint, el seu sentir i el seu pensar. No es pot acompanyar si no es té plena consciència del món diferencial de cada nena i cada nen, perquè és des del seu jo que cal orientar-lo i mostrar-li, no imposar-li, els valors desitjables per a la vida personal i convivencial. I, en aquest procés, s'ha d'acompanyar el jo que es qüestiona a si mateix i que qüestiona la societat de la qual forma part. En aquest sentit, és necessari ensenyar a identificar i escollir els valors —rebutjant les opcions de desvalor— en la realitat quotidiana pròxima i en la realitat global, però també cal ensenyar a apreciar les virtuts dels valors, vivint-los dia a dia. És a través de la vivència contextualitzada i reflexionada com els valors es van interioritzant i van definint el jo ètic i l'eticitat del món.

La significació plena de l'acompanyar és donar la paraula, és ensenyar a aprendre a participar i proposar, des de la sensibilitat i la raó, vides més justes i felices. És així que les lliçons morals serveixen de molt poc si no esdevenen vivència, és a dir, l'educació en valors és un acompanyament a viure experiències de valor, ja que els valors, per tal de ser apresos, s'han de viure. Però no s'ha d'oblidar que la vivència, per impregnar de valors el jo existencial, ha d'anar acompanyada de la reflexió ètica.

El fet d'acompanyar s'expressa en un actuar educatiu en relació que cerca despertar i desenvolupar en els infants les capacitats i els coneixements que aniran definint el jo, l'ésser individual i les seves opcions de valor, al mateix temps que es va construint la identitat col·lectiva, és a dir, l'ésser social i les opcions de valor compartides. És per això que *acompanyar* vol dir també conformar espais creatius amb la finalitat de promoure aprenentatges virtuoses, significatius èticament en l'àmbit personal i social. I és així que s'ha de reafirmar que cal tenir clars els valors en els quals es vol educar i fer possible que aquests valors siguin observats i experimentats per tal de ser apresos a través de les formes de viure.

2. LA VIVÈNCIA CREATIVA DELS VALORS

Necesitamos al otro. Nadie puede ver una realidad completa por sí solo. Necesitamos al otro para completarnos a nosotros mismos. Si rehúso al otro —distinto de mí— minimizo mi propia integridad. Cada uno de nosotros sólo es único por-

que hay otro, distinto de nosotros ocupando otro tiempo y otro espacio en el mundo [...]. Una identidad aislada pronto fenece. Sólo las culturas que se comunican viven y florecen.

Carlos FUENTES⁷

El que s'ha expressat en els paràgrafs anteriors porta a afirmar que l'educació en valors necessita de les aproximacions conscients i constants a través de pràctiques virtuoses en el sentit que, en si mateixes, ja posen de manifest les qualitats per viure humanament bé, és a dir, els valors desitjables per al jo i per a les altres persones en relació. Però aquestes pràctiques no sorgeixen en el buit, sinó que van emergint i es van dibuixant a través d'encontres que, en diferents espais i temps, acompanyen la vivència creativa d'experiències ètiques de valor.

2.1. DELS ENCONTRES VIRTUOSOS...⁸

Si s'entén la relació educativa com a acompanyament serà necessari que, en aquest acompanyament, s'estableixin encontres virtuosos entre adults i infants. Els encontres, com a relació de trobada, són virtuosos quan a través d'ells es van teixint espais d'afectivitat i diàleg que possibiliten la comunicació, és a dir, que permeten establir relacions que parteixen de posicionar-se des de l'alteritat i d'un sentir empàtic. No són relacions en què únicament flueix informació, sinó que aquestes relacions s'obren a l'intercanvi, tenint present que aquest necessita, per part de la persona adulta que acompanya, el fet de donar la paraula a l'infant, a l'adolescent, al jove. Aquest és un gest que únicament és possible si les relacions que es volen establir parteixen del reconeixement i el respecte de les persones adultes envers els infants, de la confiança i la comprensió i de la valoració sempre afectiva, però que no per això deixa de ser rigorosa i exigent.

La creació d'un clima relacional virtuós, perquè és afectiu i dialògic, és el que motiva a nenes i nens a participar en les relacions; i és així com, en relació, el jo va sortint de si mateix per reconèixer i reconèixer-se en el nosaltres. Edu-

7. Carlos FUENTES, *Los cinco soles de México: Memoria de un milenio*, Barcelona, Seix Barral, 2000, p. 25.

8. Resulten significatives les aportacions sobre el valor diàleg, sobre l'espai per a l'escolta i la paraula argumentada. Entre altres: Olga CASANOVA, *Ética del silencio*, Madrid, Anaya, 1998; Jürgen HABERMAS, *Conciencia moral y acción comunicativa*, Barcelona, Península, 1985. És també d'interès la tesi doctoral realitzada per Mònica Gijón i titulada *Espacios de educación moral en una comunidad escolar* (Universitat de Barcelona, 2003), on aprofundeix a través de la recerca teòrica i pràctica en els encontres cara a cara.

cativament, els encontres no es defineixen des de la coexistència, un *estar al costat de* sense vincles, sinó que els encontres busquen una veritable relació ètica que permet anar descobrint el jo i l'altre diferent a mi i, en aquest procés en què es va construint l'autonomia moral, també es van imaginant formes de viure el món més humanes.

A través dels encontres virtuoses, l'educació es torna a posicionar èticament, tenint present que la moral i, per tant, els valors, es poden percebre en diferents llocs i moments, ja sigui a l'escola i altres centres educatius, als carrers, parcs i espais naturals, a casa, a la comunitat de veïnes i veïns, als carrers del barri, en centres esportius i altres espais per a l'oci i la cultura com cinemes, teatres, museus, etc., en els transports i altres serveis comunitaris com botigues, centres de salut, mitjans de comunicació... Espais i temps en què s'estableixen diferents relacions —ja siguin directes o indirectes— que comporten missatges travessats per codis morals, per valors no sempre coincidents, resultant fins i tot algunes opcions no desitjables èticament, ja que expressen contravalors i no permeten el desenvolupament ple i una vida en dignitat per a tothom. Una vida que, tal com s'ha indicat, aporti benestar personal i col·lectiu i que, moralment, sigui significativa.

És així que la relació educativa ha de construir-se sobre la base d'encontres pensats i buscats, encontres amb intencionalitat ètica que succeeixen en espais i moments plens d'intensitats formatives, perquè visualitzin els valors en el quotidià. Els encontres virtuoses, per tant, són aquells encontres en què s'estimula la percepció i la vivència d'uns valors no allunyats del fer quotidià, sinó inserits en les rutines, els hàbits, els usos, les paraules, els raonaments... Educativament, la vivència quotidiana ha de mostrar models coherents entre allò que es diu i allò que es fa, alhora que entre el que es pensa i se sent èticament des de la raó afectiva que esdevé experiència.

Tenir com a referents models positius, és a dir, observar en les altres persones en relació pautes de conducta virtuoses que responen a opcions de valor desitjables per a la pròpia vida i per a la convivència, és necessari en el fer educatiu, ja que les exigències respecte al ser i l'estar ètic s'han de poder observar, palpar i respirar. Alhora, s'ha de tenir present que l'observació vivencial no és suficient, ja que l'infant ha de saber el perquè de les accions morals, les raons del posicionament i l'exigència ètica per poder assumir-la. La reflexió ha d'inserir-se en l'acció, ha de formar part dels encontres educatius per ajudar a descobrir les raons de l'actuació que es defineix com a desitjable, ja que aquestes raons revelen el sentir de la reflexió ètica a l'entorn d'un actuar de valor que descarta les opcions de desvalor. És en aquest sentit que el diàleg i la raó sensible han d'acompanyar sempre els processos d'educació en valors, un acompanyament

que ensenya a aprendre a endinsar-se en els camins dialògics del pensar des de la pròpia llibertat i la igualtat de tots els éssers humans. I aquest pensar porta a imaginar, a idear, vides més humanes, justes i felices, orientant així l'actuació autònoma justa i solidària.

2.2. DEL VALOR DELS TEMPS EDUCATIUS...⁹

L'acompanyament educatiu procura els encontres virtuosos i aquests busquen els temps per desplegar-se èticament, tenint en compte que l'educació en valors ha de ser una educació que es preocupi del present, de l'avui dels infants, dels adolescents i joves. Un present en què, considerant els mons i els temps infantils, s'han de projectar encontres que també tornin la mirada al passat, alhora que s'obre l'espai per idear el futur, i això sense perdre de vista la realitat de l'avui i de l'ara. És en el present on la quotidianitat ofereix possibilitats diverses per educar en valors vivint-los. I és a través de la vivència que es van imaginant formes de viure plenes, en el sentit que procuren la justícia i la felicitat personal i comunitària. Però per a això cal donar temps i no s'ha d'oblidar que els temps de la infància difereixen dels temps adults.

El temps és necessari en les relacions educatives que es basen en l'afectivitat i la paraula. Sense temps no són possibles els encontres que es realitzen sobre la

9. Sense oblidar les aportacions de la psicologia a l'entorn del desenvolupament dels infants, interessa en aquest punt fer referència al pensament de Janusz Korczak quan afirma que és necessari el «respecte pels minuts del temps present» de l'infant, ja que «com sabrà espavilar-se demà si li impedim de viure avui una vida responsable? No trepitjar, no humiliar, no fer-ne un esclau del demà; deixar viure sense desanimar, ni forçar, ni apressar». Janusz KORCZAK, *Com estimar l'infant*, Vic, Eumo, 1999, p. 406-407. D'altra banda, no es poden oblidar les obres de Francesco Tonucci a l'entorn de la infància per pensar en el seu protagonisme, els seus interessos i el seu temps present. En aquesta línia, l'autor afirma críticament: «El niño es considerado un ser en potencia, un futuro ciudadano que, durante los primeros años, los de bajo nivel, recibe principalmente tutela y protección para poder llegar indemne a los años importantes de su plena ciudadanía. Un ser que merece amor, pero en el cual no puede depositarse una gran confianza. Todos los adultos son conscientes que están privando a los niños de hoy de experiencias que para ellos, niños de ayer, fueron importantes, pero piensan que es un mal menor, un lujo que hoy no se les puede conceder y que, gracias al aumento del bienestar económico y a las tecnologías, existen nuevos instrumentos que pueden compensar ampliamente esta forzada carencia». Davant d'aquesta creença, continua dient: «No es verdad que todo sucede después; es verdad exactamente todo lo contrario, es decir, todo sucede antes. El largo período más importante de toda la vida, en el cual se sientan las bases sobre las que se construirán la personalidad, la cultura, las habilidades de la mujer y del hombre, es el de los primeros días, los primeros meses, los primeros años». Francesco TONUCCI, *Cuando los niños dicen ¡basta!*, Madrid, Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 2004, p. 247 i 255.

base de sentiments positius i diàleg. És en aquest sentit que, educativament, cal dedicar temps i cal deixar el temps necessari per a què l'infant senti que l'actuació adulta es fonamenta en la necessitat de la comunicació afectiva que ensenya a aprendre a aturar-se a reflexionar èticament sobre la vida i sobre el jo. A través de l'afecte i la paraula s'aprèn a viure i a construir l'eticitat del món, experimentant que cada gest expressa valors que, en el propi sentir, pensar i fer ja es viuen. I, en aquest procés, les urgències no són possibles.

La comunicació afectiva és fonament de la relació educativa, perquè permet obrir-se als espais ètics de participació activa des d'on pensar els valors que es viuen i també aquells que es volen construir per conformar una realitat diferent. A través del gest afectiu i del gest de paraula és possible ensenyar a aprendre a descobrir el món, a situar-se en ell i a pronunciar-lo èticament. És el temps que es desplega amb paciència esperançadora, constant i prudent, ple de confiança en l'infant. És el temps que fa possible que cada gest afectiu i cada gest de paraula vagin perfumant èticament un fer educatiu en el qual l'important és ensenyar a aprendre a saber obrir els ulls, desxifrar el món i prendre consciència per comprometre's en la ideació creativa de la vida. I això no es pot fer amb la velocitat que donen les presses ni pensant en la constant caducitat del temps.

2.3. DE LES EXPERIÈNCIES CREATIVES...¹⁰

Des de les primeres relacions de comunicació afectiva amb les persones amb les quals es comparteix la vida en diferents espais temporals, es van experimentant valors que responen a opcions ètiques concretes. És així que, tenint coneixement que els encontres relacionals són significatius en la formació ètica, les persones adultes en relació hauran de visibilitzar conscientment els valors en els quals es vol educar, a través de la verbalització i de l'acció, compartint espais i moments en què és possible viure experiències virtuoses que estimulen i enforteixen el desenvolupament de l'autonomia moral. Cal viure els valors des del jo autònom que es va construint. I la vivència, en el temps, acompanyada de la reflexió ètica, porta al descobriment i al coneixement conscient

10. El plantejament educatiu que s'ha anat realitzant conflueix en aquest punt per desenvolupar-se més àmpliament en l'apartat següent. El que es diu és resultat de treballs previs, especialment dels escrits realitzats a «Pedagogía y vida: La dimensión política y ética de la educación», a Alejandro CUSSIÁNOVICH, Isabel CARRILLO, João GASPARÍN *et al.*, *Propuestas para una educación liberadora*, Lima, Instituto de Pedagogía Popular, 2004, p. 31-54; «Educar en valores en el siglo XXI», a Isabel CARRILLO (coord.), *Diez valores para el siglo XXI*, Barcelona, Cisspraxis, 2005, p. 9-23; *És possible educar en valors en família*, Barcelona, Graó (en premsa), 2007.

que dona sentit als valors en el propi projecte de vida i en la vida amb les altres persones.

Anteriorment, també s'ha dit que l'educació en valors, aquella que traspasa i impregna de virtuts el nostre ser i el nostre viure, no sorgeix de lliçons morals abstractes desvinculades del quotidià, de sentències o sermons autoritaris ni del xantatge emocional, com tampoc del relativisme o del simple deixar fer, sinó que va emergint a través d'experiències significatives en el context pròxim en què és possible viure encontres virtuoses que ensenyen a aprendre a mirar la realitat, a sentir-la i a pensar-la, alhora que s'ensenya a aprendre a mirar, a sentir i a pensar el propi jo per descobrir i construir els valors i per imaginar creativament com viure humanament bé vivint èticament.

Alhora, s'ha comentat que l'educació, en el present, ha d'articular espais i moments intencionals per acompanyar itineraris vitals de socialització i formació ètica, i s'ha posat èmfasi en el fet que *acompanyar* significa *despertar* i *ajudar a desplegar* els temps de l'actuar reflexionat, procés que obre l'espai per imaginar creativament els valors. En aquesta perspectiva, les relacions educatives esdevenen virtuoses quan permeten la trobada afectiva, dialògica i racional que estimula experiències creatives diverses, experiències que plantegen els processos següents: el saber mirar, en el sentit de despertar la mirada de manera que el jo aprèn a observar, a veure el món descobrint la seva complexitat i la seva diversitat; el saber sentir, en el sentit de despertar la sensibilitat de manera que el jo aprèn a emocionar-se i a expressar els sentiments de forma càlida i respectuosa; el saber pensar, en el sentit de despertar les capacitats d'anàlisi i raonament, de manera que el jo aprèn a reflexionar sobre el jo i el nosaltres, sobre el que passa i ens passa vivint en relació; el saber idear, en el sentit de despertar la capacitat creativa de manera que el jo aprèn a projectar formes de vida virtuoses personalment i social, és a dir, a imaginar maneres de viure més justes i humanes, i el saber actuar, en el sentit de despertar la conducta aprenent a entrellaçar la mirada, el sentir i el pensar amb un idear la vida personal i social des del convenciment que res està determinat i que la pròpia actuació i l'actuació dels altres, si és solidària, pot canviar el present i fer que el futur sigui diferent.

Educativament, el fet de motivar les experiències creatives a les quals s'ha fet referència parteix del principi pedagògic que la relació educativa ha de procurar els encontres que ensenyen a aprendre a viure vivint èticament. És un acte de vincular afectivament i dialògica l'educació amb la realitat, i aquesta és la finalitat de l'educació en valors.

3. CAMINS PER VIURE I APRENDRE A VIURE

Al final, incluso la propia ciudad había cambiado más y más su aspecto. Los viejos barrios se derribaban y se construían casas nuevas en las que se dejaba de lado todo lo que parecía superfluo. Se evitaba el esfuerzo de construir las casas en función de la gente que tenía que vivir en ellas, porque entonces tendrían que construir muchas casas diferentes. Resultaba mucho más barato y, sobre todo, ahorra tiempo construir las casas todas iguales [...]. Y como todas las casas eran iguales, también las calles eran iguales. Y estas calles monótonas crecían y se extendían hasta el horizonte: un desierto de monotonía. Del mismo modo discurría la vida de los hombres que vivían en ellas: derechas hasta el horizonte. Porque aquí todo estaba calculado y planificado con exactitud, cada centímetro y cada instante.

Nadie se daba cuenta de que, al ahorrar tiempo, en realidad ahorra otra cosa. Nadie quería darse cuenta de que su vida se volvía cada vez más pobre, más monótona y más fría.

Los que lo sentían con claridad eran los niños, pues para ellos nadie tenía tiempo.

Pero el tiempo es vida y la vida reside en el corazón.

Y cuanto más ahorra de esto la gente, menos tenía.

Michael ENDE¹¹

Desplegar les virtuts de l'educació suposa definir processos educatius on conflueixen la reflexió ètica i la vivència dels valors, processos significatius per a la formació, perquè en ells i a través d'ells es modelen significativament experiències de valor, experiències que èticament esdevenen un espai de creació moral en les pròpies quotidianitats, en els entorns i en els temps de vida dels infants. Desxifrar els seus significats per tal d'orientar les pràctiques educatives és el que es realitza a continuació.¹²

11. Michael ENDE, *Momo*, 22a ed., Madrid, Alfaguara, 1985, p. 73-74.

12. Per a la definició d'alguns conceptes, s'han consultat diccionaris com Monique CANTO-SPERBER (dir.), *Diccionario de ética y de filosofía moral*, Mèxic DF, Fondo de Cultura Económica, 2001; María MOLINER, *Diccionario de uso del español*, Madrid, Gredos, 1992; Lorenzo LUZURIAGA, *Diccionario de pedagogía*, 3a ed., Buenos Aires, Losada, 2001. També s'han tingut en compte obres específiques que aborden temes com la democràcia i els drets humans, l'autonomia moral i la justícia, la igualtat i la diversitat o la significació del respecte i la solidaritat. Es destaquen, com a exemple, les següents: Norberto BOBBIO, *Igualdad y libertad*, Barcelona, Paidós, 2000; Ignasi CARRERAS i Marita OSÉS, *Vivir solidariamente: Es posible día a día*, Barcelona, Planeta i Intermón, 2002; Esperanza GUIZÁN, *Más allá de la democracia*, Madrid, Tecnos, 2000; José A. MARINA i Maria VÁLGOMA, *La lucha por la dignidad: Teoría de la felicidad política*, Barcelona, Anagrama, 2000; Gregorio PECES-BARBA, *Lecciones de derechos fundamentales*, Madrid, Dykinson, 2004; Jean PIAGET, *El criterio moral en el niño*, Barcelona, Martínez Roca, 1987; John RAWLS, *Teoría de la justicia*, Mèxic DF, Fondo de Cultura Económica, 1979.

3.1. DE L'APRENDRE A MIRAR EL MÓN...

Mirar i descobrir la diversitat del món, és a dir, obrir els ulls i prendre consciència de les realitats. Es tracta d'ensenyar a aprendre a veure-hi clar, i això vol dir aprendre a mirar.

Mirar, del llatí *mirari*, significa *admirar*. I per admirar el món s'ha d'aprendre a contemplar, a veure tota la seva complexitat, allò que és general, però també els seus detalls. És un aprendre a veure holísticament, però també aprendre a apreciar les partícules minúscules que conformen els colors i les tonalitats ètiques del món. S'ha d'educar per saber observar el món, per viure l'experiència de la percepció que revela el que passa i que registra, a través de la mirada, els valors i els contravalors en les relacions i vivències quotidianes dels contextos locals i globals.

L'experiència d'aprendre a mirar la realitat és creativa quan desplega la capacitat d'observació, en el sentit que no es tracta de passar la mirada sense captar allò que queda sota de la superfície, sinó de reconstruir i conformar, des del propi jo, les imatges de la realitat. El mirar no és un veure-hi superficial, perquè en mirar s'ha de parar atenció i despertar la sensibilitat visual per revelar el món que ens envolta amb els propis ulls, aquells que tenen curiositat per descobrir i aprendre a concentrar-se, a parar atenció, a estar alerta per saber mirar de lluny i de prop, de forma directa i indirecta. És un aprendre a distingir quines imatges són un trosset de la realitat i quines imatges són una representació de la mateixa, què es veu i què no es veu, i com es mira, i des de quins referents es fa.

L'experiència creativa d'aprendre a mirar té la finalitat d'ajudar a veure la diversitat del món, i això implica pensar en una educació que ajudi a treure els vels que amaguen o distorsionen la realitat i que no deixen veure les diferències no desitjables i les desitjables. És així que, educativament, cal orientar per saber veure la realitat desigual que margina, exclou, oprimeix i no permet el benestar de totes les dones i els homes. Alhora cal enfortir el saber veure les diferències personals i culturals que ens enriqueixen i són desitjables per a la vida i la conformació de societats democràtiques.

3.2. DE L'APRENDRE A SENTIR EL MÓN...

Sentir el món des del respecte, és a dir, despertar el jo sensible que s'emociona i que s'inquieta quan alça la mirada i veu la realitat. Es tracta d'ensenyar a aprendre a sentir.

Sentir, del llatí *sentire*, fa referència a percebre pels sentits. Al·ludeix a ser capaç de percebre sensacions, notar-les, experimentar-les en el propi jo. Per tal

de sentir s'ha de tenir desperta la disposició afectiva, la disposició de ser capaç d'impressionar-se emotivament.

Educativament, despertar la mirada comporta desvetllar el sentir com a expressió del despertar les emocions que provoquen les percepcions, però també és una experiència creativa en què es van conformant els sentiments ètics davant de la realitat que s'observa i es viu. És així que les relacions dialògiques i afectives han de guiar també l'aprendre a sentir el món, allunyant-se de la indiferència i la passivitat. És un ensenyar a aprendre que el jo no està adormit, sinó que és actiu, és sensible a la realitat que veu, als sons i a les veus que escolta. I és també un ensenyar a aprendre a construir els sentiments i a saber expressar aquesta sensibilitat construïda, sense inhibir-la ni jutjar-la pejorativament.

Si l'educació en valors ha d'orientar els processos per aprendre a mirar la diversitat, també, i de forma simultània, ha d'afavorir el desenvolupament de la sensibilitat afectiva que permet sentir respectuosament la realitat. Això significa educar més enllà d'aquella actitud de tolerància que no s'obre al reconeixement i la valoració d'altres dones i homes i que es queda a l'aparador per continuar, en el fons, considerant a altres persones com a inferiors o menys valuoses, especialment aquelles que no es coneixen o que presenten diferències que suposadament són discordants amb les pròpies.

El sentir respectuós s'ha de construir des de l'empatia i des de l'estima per la dignitat de totes les persones. I és des d'aquesta sensibilitat que s'ha d'ensenyar a establir relacions d'obertura en què s'expressa el jo identitari i es mostra una actitud de receptivitat que permet comprendre i sentir com a valor les altres diferències en relació.

3.3. DE L'APRENDRE A PENSAR EL MÓN...

Pensar el jo i el món des de la igualtat, és a dir, ensenyar a qüestionar la realitat i a qüestionar el jo, analitzar, raonar i dialogar sobre el que passa i ens passa, sobre el que se sent i s'opina i sobre la presència o l'absència de valors. I això implica ensenyar a aprendre a pensar.

Pensar, del llatí *pensare*, fa referència a considerar, formar i relacionar idees. Ensenyar a aprendre a pensar exigeix ensenyar a considerar i a examinar amb deteniment, i amb criteris de valor, la realitat pròpia i la realitat de les altres persones, la realitat pròxima i la realitat llunyana, la realitat global i la realitat dels detalls, la realitat real i la realitat inventada, la realitat total i la realitat parcial o fragmentada.

S'ha d'ensenyar a analitzar i a valorar èticament allò que s'observa i allò que

se sent, descobrint els aspectes positius dels valors —de les opcions de valor— i els negatius dels contravalors —de les opcions de desvalor. El pensar també desperta el raonament, i ensenyar a raonar moralment també és objectiu de l'educació en valors. És en aquest sentit que l'important és ensenyar a pensar èticament bé, amb rigor, i el rigor exigeix raonament, explicacions i argumentacions sobre la realitat que es mira i se sent.

En un món divers i plural, aquest ha de ser un pensar en diàleg amb el jo i amb les altres persones en relació. És a través de les experiències dialògiques que s'aprèn a pensar el món; i és també a través d'aquestes experiències que es va donant forma i contingut a la convivència i a l'expressió dels drets humans fonamentals de les dones i els homes en contextos de democràcia moral. Es tracta, per tant, d'aprendre a pensar creativament el benestar de totes les persones, aprenent a significar i viure la igualtat en un món on també estan presents les desigualtats.

És així que educar en la igualtat significa educar en el reconeixement i la valoració de les diferències. I, en aquest procés, s'ha de deixar espai per aprendre a pensar el món i a pensar-se i per aprendre a desconstruir els prejudicis i imaginaris que desvirtuen i desvaloren les diferències desitjables, aquelles que es projecten com a espai de llibertat de l'autonomia identitària virtuosa.

3.4. DE L'APRENDRE A IDEAR EL MÓN...

Idear vides més humanes ideant la justícia, és a dir, ensenyar a definir el jo personal i la vida en comú, a imaginar i projectar les formes de viure i conivir des dels drets humans i els valors que aporten benestar personal i social. Es parla ara de l'aprendre a idear.

Idear porta a *idea*, que en el seu origen grec es defineix com a *forma* o *aparència*. La paraula *idear* pot explicar-se com el fet d'entrellaçar diferents pensaments —diferents formes— sobre la realitat. Però idear suposa també crear, inventar en el pensament alguna cosa realitzable. Per tal d'idear s'ha d'entrellaçar el pensar de l'ahir, és a dir, s'ha de tenir present la història, el passat viscut, però també el pensar del present, és a dir, l'ara i l'aquí contextuals, i el pensar que s'anirà definint en el futur, és a dir, el demà i el món que es vol viure. És en aquesta perspectiva que l'educació en valors obre la possibilitat experiencial de l'idear, en el sentit de projectar creativament els imaginaris que van sorgint fruit del mirar, del sentir i del pensar el món. Aquest acte d'imaginació es recolza en les experiències prèvies, les reagrupa i les reconstrueix. No consisteix, però, en la reproducció imitativa, sinó en la creació d'alguna cosa diferent, és a dir, en idear es fa un acte de concreció creativa d'un projecte nou.

En l'educació en valors, el procés d'idear ha d'obrir la possibilitat d'imaginar creativament projectes de vida bona, en el sentit de concebre formes de vida més virtuoses que busquen ser més humanes i justes. Això significa ensenyar a valorar les utopies, a tenir-les presents com a brúixoles orientadores i esperançadores. Significa també aprendre a idear des de l'optimisme, actitud que permet desxifrar creativament que altres formes de vida són possibles en el dia a dia. Però l'idear utòpic i optimista no pot deixar de ser realista, en el sentit que s'ha d'ajudar a no perdre de vista el món que ens envolta, amb les seves possibilitats i limitacions, motivant a projectar petites accions, petits reptes que des del quotidià poden realitzar-se, amb el convenciment que les petites coses són necessàries si es volen provocar grans canvis. I, evidentment, l'idear és creatiu perquè no busca una repetició o reproducció d'allò que ja està establert, sinó que les utopies inspiren els processos de transformació de les realitats i, en aquest procés, s'ha d'estimular la participació creativa dels infants, el seu protagonisme en la definició de la pròpia vida i de la vida en comú. A més, no s'ha d'oblidar que la vida democràtica és moralment justa quan s'enriqueix de la participació de totes i tots.

S'ha fet al·lusió a la justícia perquè és aquest el valor que ha de guiar, el que ha d'estar present en el procés d'ideació. El repte educatiu ha de ser orientar el fet d'aprendre a idear per transformar creativament el món de les injustícies en mons on cada persona pot créixer i desenvolupar-se de forma plena i feliç, fent feliços als altres éssers humans. En aquest sentit, no es pot oblidar que la justícia, l'acció justa, serà aquella que procura una vida humanament bona i, per tant, impregnada també del valor de la felicitat.

3.5. DE L'APRENDRE A ACTUAR EN EL MÓN...

Actuar per viure solidàriament, és a dir, ensenyar a assumir compromisos responsables, a implicar-se en la vida en comú vivint solidàriament. S'està parlant de l'actuar.

Actuar remet a *acte*, procedeix del llatí *actus* i al·ludeix a un fet o acció. Actuar vol dir *posar en acció*. I és també aquest un objectiu de l'educació en valors, ja que el mirar, el sentir, el pensar i l'idear ja són accions en si mateixes que, en entrellaçar-se, convergeixen en altres accions que concreten i retroalimenten tots els processos. L'actuar té en compte el conduir-se, el moure's per obrar d'una determinada manera. És el fer o procedir. En la seva concreció pràctica, fa referència a les formes de comportar-se responsablement. I l'actuar ètic responsable requereix de l'autonomia moral, i això significa que la persona és capaç d'actuar segons principis de valor propis.

Educativament, el fer adult ha d'orientar un aprendre a actuar des de l'autonomia responsable, però també des del compromís amb la realitat, amb la vida. El compromís ha de moure a l'acció justa, en el sentit que l'experiència de l'acció ha de portar a aprendre a viure les diferències respectuosament i a construir relacions que es fonamentin en el principi ètic de la igualtat. És aquest un aprendre a viure i conviure actuant, és a dir, nenes i nens es van acostumant a actuar participant democràticament com a ciutadanes i ciutadans en un ambient d'ajuda mútua i de cooperació solidària.

L'actuació ètica que neix de l'autonomia moral, que és responsable i compromesa, pot ser solidària quan és una actuació virtuosa que procura el benestar propi però també el benestar de les altres persones. I és aquesta una actuació que neix de la consciència moral que es va conformant en la interacció dialògica de les experiències creatives del mirar i del sentir, del pensar i de l'ideal.

Ensenyar a viure solidàriament és també ajudar a prendre consciència de com el propi actuar repercuteix en les altres persones. Un actuar que, per ser just i solidari, no ha de basar-se en el paternalisme, ja que aquest s'allunya del respecte i de la igualtat, sinó que ha de fonamentar-se en l'interès per les altres persones i pel seu benestar, per la seva pau i el seu desenvolupament. A tot això contribueix l'aprendre a cooperar i a compartir per fer més humana i sostenible la vida.

Aprendre a actuar solidàriament exigeix, en definitiva, el fet d'aprendre a posicionar-se amb voluntat ètica i a ser constant en la vivència creativa d'experiències virtuoses.

